

CALCURI LINGVISTICE ÎN CARTEA IEŞIREA
(PO, BB, Ms. 45, Ms. 4389)*

VASILE ARVINTE

Vom analiza fenomenul menționat în titlul lucrării pornind de la exemplarele conținute în carteia *Ieșirea*, Cap. 18, vers. 21.

În BB: „*Si tu socotește fie den tot norodul oameni tari și temători de Dumnezi, oameni direpși ce urăscu mândria și vei pune preste dinșii mai mari de mie, și mai mari preste sută, și mai mari peste cincizaci, și mai mari peste zeci, și aducători în lăuntru de cărți*. Sintagmele cu aldine se întâlnesc aproape în același formulare în textul echivalent din ms. 45, care a stat la baza textului rit al BB: „*Mai mari preste mie și preste sută și preste cincizaci și preste zeci și mai mari și aducători în lăuntru de cărți*“.

Cuvintele subliniate redă în mod servil modelul grecesc al *Septuagintei*: *mari-preste-mie* calchiază gr. χιλιάρχους ($\chi\bar{\iota}\lambda\bar{\iota}\alpha\bar{\iota}\omega\bar{\iota}$, -αι, -α = 1 000 + (6) ἀρχός, 'chef'); *mai-mari-preste-sută* calchiază gr. ἑκατοντάρχους ($\bar{\iota}\kappa\bar{\alpha}\tau\bar{\o}\nu\bar{\iota}$ = 100 + ἀρχός, -οῦ 'chef'); *mai-mari-p(r)ește-cinci(d)zăci* redă cuvintul cu cuvintul gr. πεντήκοντας ($\pi\bar{e}\nu\bar{t}\bar{\iota}\kappa\bar{\o}\nu\bar{\iota}$ = 50); *mai-mari-preste-zece* calchiază gr. δεκαδέρης ($\delta\bar{e}\kappa\bar{\alpha}$ = 10).

Recurgerea la numerale pentru denumirile funcțiilor menționate în titlul Ex. 18, 21 se întâlneste și în versiunea slavonă: *тысячики*, de la *тысячи* și *тысяча* '1 000' (rus. -sl. bis. *тысяча*, *тысяча*, vrus. *тысяча*, ucr. *тисяча*, etc.), care înseamnă 'mai mare peste o mie', calchind cuvintul grecesc *πεντήκοντας* (din vsl. *пєти* '5' + *десети* '10') 'mai mare peste cincizeci'; *десантники* 'mai mare peste zece'.

Modelul slavon a fost imitat de primii traducători români ai acestui text. Aceștia au creat de la *mie* derivatul *mias*, atestat în multe texte vechi: de la *sutaș* (vezi H. Tiktin, *DRG*, s.v.).

În *Biblia germană*, procedeul este același. Pentru 'mai mare peste o mie' spune *Oberste über tausend*; pentru 'mai mare peste o sută', *Oberste über hundert*; pentru 'mai mare peste cincizeci', *Oberste über fünfzig*; iar pentru 'mai mare peste zece' *Oberste über zehn*.

* PO = *Palia dacia de la București, 1 iul Testament*, ccc

MICROSTUDIU

În limba maghiară, textul care a servit ca model ai *Paliei de la Orăştie* conține denumirile : *ezeredeseket sendste*, *ezren* 'tausend') 'mai mare peste o mie' ; *s százados* 'Hauptmann' ; *száz* 'hundert') 'mai mare peste (cf. magh. *ölveneredek* 'der Fünfzigster', *ölveneres* 'der Fünf' 'mai mare peste cincizeci' ; *tizedeseket* (cf. magh. *dizdek* 'mai mare peste zece'.

În varianta românească din PO, întîlnim urmări 'mai mare peste o mie' ; *-suțași* ; *cindzeceari* ; dăferința traducătorului pentru sufixul *-ăr(i)*, deși este și sufixul *-aș(i)*.

Versiunea latinească a recurs la următoarele soluții 'mai mare peste o mie', termenul *tribunus* : „*Et constitue ex eis tū* derivat de la *tribus*, *-ūs* (= gr. φύλη) 'diviziune a poporului' ca *tribunūs magistralus*, titlu extins la diserți funcționali militari (vezi Ernoït - Meillet, *Dictionnaire étymologique de l'histoire des mots*, quatrième édition, Paris, 1959, p. 702 grecescă, adică formarea unei denumiri de la numărul pectat. În schimb, denumirea următoare, „*centuriō*, *ex eis] centuriones*“), este formată de la numărul *centū* și la funcția următoare. Pentru 'mai mare peste ci' *quāgeniāriūs*, și "comandant a cincizeci de oameni" (cf. *gr. quāgenarios*). Tot astfel și la 'mai mare peste zeci' „*dūtū ex eis] decanos*“, derivat de la *dēcēm*, după model gr. δέκα. Cuvintul *decanus* a denumit în latină fizie, eton civils, militaires ou religieux, en particulier le *doyen*" (cf., p. 166).

Spre deosebire de versiunile biblice de mai sus, în traducere atribuită de N. A. Ursu lui Daniil Panoneanul cedeul creării unor denumiri de la numeralele respective sionate. Traducătorul acestui manuscris a recurs la denumiri din această text se prezintă astfel : „*Si pune preste și ceauș și vătaș și logofet*“. Denumirile sunt reluate și pe marginie, de aceeași înțină, în dreptul acestui verset, denumiri : „*Puse Moisei căpitanii iuzbaș, vătaș preste și*“.

Recurgind la aceste denumiri care au circulat în epoca traducătorului însăși (14389), care, întrucât fie spus, și superioară din toate punctele de vedere celor din BB și de la tradiția limbajului biblic, care, în toate versiunile respectă textul de bază ebraic. În cazul dat, denumirile aveau numeralele din limbile respective. Singura excepție, cum de mai sus, era oferită de varianta latinească, în care apăruse 'mai mare peste o mie' cuvintul special *tribunus*. Urmând poate Panoneanul să a folosit și de versiunea latină, traducătorul prea departe cu inovația sa, căi, alături de denumiri care că de pildă *căpitanii sau logofetii*, el a introdus turcismul și cuvintul cu o origine controversată, probabil tătaras-

specializați și, prin această, complet îndepărtați de realitățile istorice, geografice, sociale sau culturale din textul biblic.

Vom discuta succint aceste denumiri. Primul termen, *căpitân* 'ancien chef militaire qui commandait 1 000 hommes' (DA), este atestat prima dată în anul 1470 (vezi Lajos Tamás, *EWUR*, p. 178; în H. Tiktin², *DRG*, este dată ca primă atestare: 1563 *DERS*). El a cunoscut o largă circulație în limba veche, fiind vehiculat și prin intermediul unor sintagme de tipul: *căpitân de județ*, care comanda o unitate de 1 000 de oameni; *căpitân de târg*; *căpitân de margine*; *căpitân de codru* etc. Derivatul *căpitânie* denumea atât funcția, cât și unitatea militară din subordine. Aceasta, la rândul ei, avea steaguri mai mici, comandate în Muntenia de *iuzbaș*, iar în Moldova de *holnogi* (< magh. *hadnagy* 'Oberhaupt', 'Leutenant'). Etimonul cuvintului *căpitân* este în ultimă instanță cuvintul italienesc medieval *capitano*, care a pătruns în limbile franceză (*capitaine*), spaniolă (*capitán*), portugheză (*capitão*) (W. Meyer-Lübke, *REW*, 1634), neogreacă (*χαπιτάνιος*), albaneză, bulgară (*kapitan*), turcă (*kaptan*), sărbă (*kapelan*), rusă (*kapitan*), maghiară (*kapitány*). Motive istorice plauzibile îl determină pe Lajos Tamás, *EWUR*, s.v., să insiste asupra aşa-numitei filiere maghiare a cuvintului românesc. Folosirea lui în textul biblic din ms. 4 389 pentru conceptul «mai mare peste o mie de oameni» nu contravenea flagrant spiritului acestui text.

Nu același afirmație se poate face despre țărănițorul cuvint, *iuzbaș* (*tbaş*), turcism pe care Mărdarie Căzianul îl folosește în definirea termenului echivalent slavonesc *suhniki* astfel: „—iuzbașe, carele iaste mai mare peste o sută” (DA, s. v.). Etimonul este tc. *yüzbaşı* (< *yüz* 'sută' + *baş* 'șef').

A treia denumire care substituia sintagma *mai mare peste cinci ceci*, anume *ceaus*, însemnă în vechea română, ca și în limba turcă din care provine (tc. *çavuş*), 'sergent (de infanterie)', apoi 'curier', 'aprof'. În Muntenia, el avea și sensul 'căpitân care comanda 500 de ostași, numit mai înainte *vătăf*' (Scribaș, *Dicf.*, s. v.). Într-un document citat în DA, s. v., apare următoarea înșiruire de funcții: „*Căpitani de dorobanți, iuzbașii și ceaușii, vălașii și celășii*”. Acest sens legat de armată este avut în vedere de traducătorul ms. 4 389. Numărul oamenilor comandanți nu mai este aici de 500, ci de 50. Folosirea termenului în textul biblic este inadecvată.

În aceeași situație se află și termenul *vătăf* (probabil < tătar. *vataha*), care în limba veche a avut diferite accepții, după epoci sau după provincii, însemnând fie 'căpitân peste 500 de oameni', fie 'sutaș', fie 'administrator al unei provincii, al unui județ', fie denumind diferite funcții mai mici: *vătăf de aprozi*, *vătăf de plai*, *vătăf de vîstorie*, *vătăf de cărărași*, *vătăf de figani*, *vătăf de tilhari* etc.

Față de textul BB și de cel al ms. 45, în ms. 4 389 apare o denumire nouă, *logofăt*. În BB și în ms. 45, în locul acestui cuvint apare sintagma *aducători în lăuntru de cărți* (BB) sau *aducători în lountru de cărți* (ms. 45). Această a cincea funcție lipsește în versiunile latină, germană, maghiară, în PO, precum și în *Biblia* 1975. Absența se explică prin faptul că aceste texte au avut în vedere textul original ebraic, în care această funcțiune este absentă. Ea este însă prezentă în *Septuaginta*, de unde a fost preluată în ms. 45, și de aici a trecut în BB. De asemenea, se găsește în textul slavonesc, de unde a fost preluată în ms. 4 389.

În versiunea grecească, termenul este γραμματοσιτάργεῖς fiind alcătuit din (ό) γράμματεύς, -έως 'secretaire' (cf. (τὸ) γράμμα, -ατος 'écrit, lettre, livre') și ἄγωγός, -ός, -όν 'qui conduit, transporte, entraîne', (ό) ἄγωγός, -όν 'conducteur', v.h. ἄγω 'amener, apporter'. Se vede lesne că traducătorul ms. 45 nu a avut în vedere sensul 'secretar', 'cărturar', ci pe cel de 'carte', atunci cind a creat sintagma obscură *aducători în londru de cărți*. Nici diortositorii bucureșteni ai BB nu au fost mai inspirați cind au preluat, cu modificări minime, această construcție lipsită de sens, deși, în aceeași carte (Ex. 5, 10), atât în ms. 45, cât și în BB, gr. γραμματεύς este tradus corect prin *logofăt*.

Modelul grecesc a stat și la baza denumirii din versiunea slavonă: κινητοčіа, care stă în legătură cu vhg. *kънига* 'Buchstabe, Schrift, Buch'; κινіжкникъ, *kънигkчкij* 'γραμματεύς' 'Schriftgelehrter' (= cărturar), vsl. *knigóčil* 'Schrift-führer' (= secretar), rus. dial. *knigočči*, 'id.' (vezi E. Berneker, SEW, I, p. 664).

Față de caleul servil, nereușit, din ms. 45 și din BB, traducătorul ms. 4 389, Daniil Panoneanul, a recurs la termenul *logofăt*, care pe atunci însemna și 'diac, grămătic, pisar, scriitor de cancelarie', sens păstrat pînă înzis, în secolul al XIX-lea (cf. la Creangă: „*Logofete, brinžă-n cui...*“). Termenul este de origine bizantină: „În anul 1081 întîlnim prima mențiune a aşa-zisului λογοθέτης τῶν σεκρέτων, care a devenit cu vremea cel mai de seamă personaj al administrației din ultimele secole ale imperiului“ (vezi H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 155). Prima atestare a cuvintului în română datează din 1369, în actele provenite din Tara Românească ale mănăstirii Cutlumus de la Sfîntul Munte Atos, atestare mai veche decât cea din actele slavo-române (1392), din DERS (vezi H. Mihăescu, *ibid.*). Încă pe vremea lui Dimitrie Cantemir, logofătul cel mare era cel mai înalt rang boieresc în Moldova. Dar, alături de acest sens, *logofăt* mai însemna și 'secretar', sens avut în vedere în ms. 4 389, în care a fost redată corect denumirea slavonă (și grecească) echivalentă.

CALQUES LINGUISTIQUES DANS LE LIVRE EXODE

RÉSUMÉ

L'ouvrage analyse les équivalents roumains qui se trouvent dans les traductions anciennes du livre *Exode* (PO ; BB ; Ms. 45 ; Ms. 4 389) des dénominations grecques: χιλιάρχους; ἔκατοντάρχους; πεντηκοντάρχους; δεκαδάρχους, à savoir: *mai-mari-preste-mie*; *mai-mari-prest-sută*; *mai-mari-p(r)ește-cinci(d)zăci*; *mai-mari-pește-zecă*. Sont également prises en considération les dénominations utilisées dans les versions slavonne, latine, allemande, hongroise de la *Bible*. Le recours à des constructions qui ont à la base les nombreux équivalents est présent dans tous les cas sus-mentionnés. Il n'y a que la version roumaine de Ms. 4 389, attribuée à Daniil Andreian Panoneanul par N. A. Ursu, qui utilise les dénominations roumaines de l'époque ancienne: *căpitani*; *izbaș(i)*; *ceauș(i)*; *vătaș(i)*; *logofet(i)*, en réalisant ainsi un écart par rapport au langage biblique, qui respectait, en fin de compte, le texte de base hébreu. On explique du point de vue étymologique, aussi bien les calques sémantiques des versions anciennes de la *Bible* en roumain, que les dénominations qui s'éloignent de la tradition biblique du Ms. 4 389.

Facultatea de Litere

Universitatea "Al. I. Cuza"

Iași, Bulevardul Copou, nr. 11
700000, ROMANIA